

मानव विकासावरील शाश्वत विकास ध्येय धोरणाचा परिणाम : एक आर्थिक अध्ययन

विशाल गणपतराव मनोहर

Ph.D. Scholar PGTD OF ECONOMICS (Autonomous) RTMNU NAGPUR

सारांश: संयुक्त राष्ट्रसंघाने २०१५ मध्ये स्वीकारलेल्या शाश्वत विकास ध्येयांचा (Sustainable Development Goals - SDGs) मुख्य उद्देश २०३० पर्यंत सर्वसमावेशक, न्याय्य आणि शाश्वत विकास साध्य करणे हा आहे. मानव विकास ही संकल्पना व्यक्तीचे आरोग्य, शिक्षण, उत्पन्न, सामाजिक सुरक्षा आणि सन्माननीय जीवनमान यांवर आधारित आहे. त्यामुळे SDGs आणि मानव विकास यांचा परस्परसंबंध अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. प्रस्तुत संशोधनात SDGs धोरणांचा मानव विकासावर होणारा आर्थिक परिणाम विश्लेषित करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP), संयुक्त राष्ट्रसंघ (UN), जागतिक बँक (World Bank), NITI Aayog आणि विविध संशोधन नियतकालिकांतील द्वितीयक माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की SDG-1 (दारिद्र्य निर्मूलन), SDG-3 (उत्तम आरोग्य), SDG-4 (गुणवत्तापूर्ण शिक्षण), SDG-8 (सभ्य रोजगार व आर्थिक वाढ) आणि SDG-10 (असमानता कमी करणे) या ध्येयांचा मानव विकास निर्देशांकावर (HDI) सर्वाधिक सकारात्मक परिणाम होतो. शिक्षण व आरोग्यातील सार्वजनिक गुंतवणूक, रोजगारनिर्मिती, सामाजिक संरक्षण, डिजिटल समावेशन आणि पर्यावरणीय शाश्वतता या घटकांमुळे मानवी भांडवलाची गुणवत्ता सुधारते व दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला चालना मिळते. भारताने SDGs च्या अंमलबजावणीमध्ये उल्लेखनीय प्रगती केली असली तरी प्रादेशिक विषमता, हवामान बदल, बेरोजगारी आणि उत्पन्नातील असमानता ही आव्हाने कायम आहेत.

मुख्य शब्द: मानव विकास, शाश्वत विकास ध्येये, आर्थिक विकास, HDI, SDG, समावेशक विकास.

१. प्रस्तावना

द्वितीय महायुद्धानंतर जगभरातील देशांनी आर्थिक विकासाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले. अनेक दशकांपर्यंत एखाद्या राष्ट्राच्या प्रगतीचे प्रमुख मोजमाप सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP), राष्ट्रीय उत्पन्न आणि औद्योगिक वाढ यावर आधारित होते. परंतु कालांतराने असे दिसून आले की आर्थिक वाढ होत असूनही समाजातील सर्व घटकांचे जीवनमान समान प्रमाणात सुधारत नाही. अनेक देशांमध्ये दारिद्र्य, निरक्षरता, कुपोषण, बेरोजगारी, लिंगभेद आणि सामाजिक विषमता कायम राहिली.

या पार्श्वभूमीवर १९९० मध्ये संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP) ने मानव विकास (Human Development) ही संकल्पना मांडली. या संकल्पनेनुसार विकासाचा केंद्रबिंदू आर्थिक उत्पादन नसून "मानव" आहे. व्यक्तीला दीर्घ, निरोगी आणि सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याची संधी उपलब्ध करून देणे, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळवून देणे आणि पुरेसे उत्पन्न मिळविण्याची क्षमता निर्माण करणे हे मानव विकासाचे मूलभूत उद्दिष्ट आहे. याच आधारावर मानव विकास निर्देशांक (Human Development Index – HDI) विकसित करण्यात आला.

२०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने "Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development" अंतर्गत १७ शाश्वत विकास ध्येये स्वीकारली. ही ध्येये आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय संतुलन यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करतात. दारिद्र्य निर्मूलन, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, उत्तम आरोग्य, लिंग समानता, स्वच्छ ऊर्जा, सभ्य रोजगार, हवामान कृती आणि संस्थात्मक सक्षमीकरण ही ध्येये मानव विकासाशी थेट संबंधित आहेत.

भारतासारख्या विकसनशील देशात लोकसंख्या वाढ, ग्रामीण-शहरी विषमता, रोजगाराची कमतरता, पोषण समस्या, पर्यावरणीय संकट आणि हवामान बदल या आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवर SDGs चे महत्त्व अधिक वाढले आहे. त्यामुळे SDGs धोरणांचा मानव विकासावर होणारा आर्थिक परिणाम अभ्यासणे ही काळाची गरज आहे.

२. संशोधन समस्या

जागतिक स्तरावर आर्थिक विकासाचा वेग वाढला असला तरी सर्व समाजघटकांपर्यंत त्याचा लाभ समान प्रमाणात पोहोचलेला नाही. त्यामुळे आर्थिक वाढ आणि मानव विकास यांच्यातील संबंध नव्याने समजून घेणे आवश्यक आहे. SDGs धोरणे ही दरी कमी करण्यासाठी कितपत प्रभावी ठरली आहेत, हा या संशोधनाचा मुख्य प्रश्न आहे.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे

मानव विकास आणि शाश्वत विकास ध्येय यांतील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे. SDGs चा मानव विकासावर होणारा आर्थिक परिणाम विश्लेषित करणे. भारतातील SDGs अंमलबजावणीचे मूल्यांकन करणे. मानव विकास वृद्धीसाठी आवश्यक धोरणात्मक सूचना मांडणे.

४. संशोधन गृहीतके

1. शाश्वत विकास ध्येयांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे मानव विकास निर्देशांकात सकारात्मक वाढ होते.
2. शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूक मानव विकासात महत्त्वपूर्ण वाढ घडवून आणते.
3. आर्थिक वाढ आणि मानव विकास यांचा सकारात्मक सहसंबंध आहे, परंतु तो समावेशक धोरणांवर अवलंबून असतो.

५. साहित्य समीक्षा (Literature Review)

मानव विकास आणि शाश्वत विकास या संकल्पना परस्परपूरक आहेत. विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय अभ्यासकांनी या विषयावर महत्त्वपूर्ण संशोधन केले आहे.

५.१ महबूब उल हक (Mahbub ul Haq, 1990)

महबूब उल हक यांनी प्रथम मानव विकासाची संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते विकासाचे मोजमाप केवळ राष्ट्रीय उत्पन्नाने न करता लोकांच्या जीवनमानाच्या गुणवत्तेच्या आधारे केले पाहिजे. त्यांनी मानव विकास निर्देशांक (HDI) विकसित करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली.

५.२ अमर्त्य सेन (Amartya Sen, 1999)

अमर्त्य सेन यांच्या Capability Approach नुसार विकास म्हणजे लोकांच्या क्षमता (Capabilities) आणि निवडीच्या संधी (Choices) वाढविण्याची प्रक्रिया होय. शिक्षण, आरोग्य आणि स्वातंत्र्य या घटकांशिवाय आर्थिक विकास अपूर्ण राहतो.

५.३ संयुक्त राष्ट्रसंघ (United Nations, 2015)

संयुक्त राष्ट्रसंघाने २०१५ मध्ये स्वीकारलेल्या १७ शाश्वत विकास ध्येयांमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय विकासाचा समतोल साधण्यावर भर देण्यात आला आहे. या ध्येयांमुळे मानव विकासाला दीर्घकालीन दिशा मिळते.

५.४ UNDP मानव विकास अहवाल

UNDP च्या विविध मानव विकास अहवालांमध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की शिक्षण, आरोग्य आणि उत्पन्न या तीन मूलभूत घटकांमध्ये सुधारणा झाल्यास HDI मध्ये वाढ होते. अलीकडील अहवालांमध्ये हवामान बदल, डिजिटल विषमता आणि सामाजिक असमानता ही नवीन आव्हाने म्हणून अधोरेखित करण्यात आली आहेत.

५.५ NITI Aayog – SDG India Index

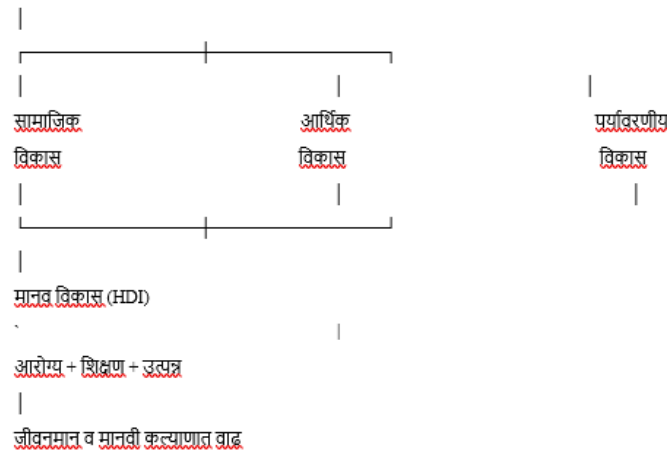
भारतामध्ये SDGs च्या प्रगतीचे मापन करण्यासाठी NITI Aayog ने SDG India Index विकसित केला आहे. केरळ, हिमाचल प्रदेश, तमिळनाडू आणि उत्तराखंड यांसारख्या राज्यांनी अनेक निर्देशकांमध्ये चांगली कामगिरी केली आहे, तर काही राज्यांमध्ये अजूनही सुधारणा आवश्यक आहे.

६. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधन हे वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) स्वरूपाचे आहे. अभ्यासासाठी द्वितीयक स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. UNDP Human Development Reports, United Nations Sustainable Development Goals Reports, World Bank – World Development Indicators, NITI Aayog SDG India Index, राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय (NSO), संशोधन नियतकालिके व पुस्तके, विश्लेषणाची पद्धतीत तुलनात्मक विश्लेषण, वर्णनात्मक सांख्यिकी, आर्थिक विश्लेषण व गुणात्मक विश्लेषणाचा अवलंब केलेला आहे.

७. मानव विकास व SDGs यांची संकल्पनात्मक चौकट

शाश्वत विकास ध्येये (SDGs)

तक्ता १ : मानव विकासाशी संबंधित प्रमुख SDGs

SDG	उद्दिष्ट	मानव विकासावर परिणाम
SDG 1	दारिद्र्य निर्मूलन	उत्पन्न व जीवनमान सुधारणा
SDG 2	शून्य उपासमार	पोषण सुधारणा
SDG 3	उत्तम आरोग्य	आयुर्मान वाढ
SDG 4	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण	साक्षरता व कौशल्य वाढ
SDG 5	लिंग समानता	महिला सक्षमीकरण

SDG 6	स्वच्छ पाणी	आरोग्य सुधारणा
SDG 8	सभ्य रोजगार	आर्थिक उत्पादकता वाढ
SDG 10	असमानता कमी	सामाजिक समावेशन
SDG 13	हवामान कृती	शाश्वत विकास

तक्ता २ : HDI चे घटक

घटक	निर्देशक	अपेक्षित परिणाम
आरोग्य	जन्मावेळी आयुर्मान	जास्त आयुर्मान
शिक्षण	अपेक्षित व सरासरी शिक्षण वर्षे	अधिक शैक्षणिक प्रगती
उत्पन्न	GNI प्रति व्यक्ती	उच्च जीवनमान

साहित्य समीक्षेतील प्रमुख निष्कर्ष

आर्थिक विकास हा मानव विकासासाठी आवश्यक आहे, परंतु तो एकटाच पुरेसा नाही. शिक्षण व आरोग्यातील गुंतवणूक दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी चालना देते. SDGs ची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास HDI मध्ये सुधारणा होते. हवामान बदल व सामाजिक विषमता ही मानव विकासासमोरील प्रमुख आव्हाने आहेत. समावेशक आर्थिक धोरणांशिवाय शाश्वत विकास साध्य होऊ शकत नाही.

८. मानव विकासावर SDGs चा आर्थिक परिणाम

शाश्वत विकास ध्येये (SDGs) ही केवळ सामाजिक कल्याणाची संकल्पना नसून ती आर्थिक विकासाचीदेखील प्रभावी चौकट आहे. अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन, रोजगार, मानवी भांडवल, गुंतवणूक आणि उत्पादकता यांचा थेट संबंध मानव विकासाशी आहे. शिक्षण, आरोग्य, कौशल्य विकास आणि सामाजिक सुरक्षा यांमध्ये गुंतवणूक केल्यास देशाच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी चालना मिळते.

८.१ SDG-1 : दारिद्र्य निर्मूलन आणि आर्थिक विकास

दारिद्र्य हे मानव विकासातील सर्वात मोठे आव्हान आहे. दारिद्र्यामुळे शिक्षण, आरोग्य, पोषण आणि रोजगाराच्या संधी मर्यादित होतात. SDG-1 अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजना गरीब कुटुंबांचे उत्पन्न वाढवून त्यांचा जीवनमान सुधारण्यास मदत करतात.

आर्थिक परिणामात ग्राहक खर्चात वाढ, बचत व गुंतवणुकीत वाढ, मानवी भांडवलाची गुणवत्ता सुधारते, उत्पादक श्रमशक्ती वाढते. आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते.

८.२ SDG-3 : उत्तम आरोग्य

निरोगी नागरिक हे कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचे सर्वात मोठे भांडवल असतात. आरोग्यावरील सार्वजनिक खर्च वाढल्यास उत्पादकता वाढते आणि आरोग्यावरील वैयक्तिक खर्च कमी होतो. भारतातील प्रमुख योजना म्हणजे आयुष्मान भारत, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान, मिशन इंड्रधनुष, पोषण अभियान आहेत. आर्थिक परिणामात कामगारांची उत्पादकता वाढते.

आजारामुळे होणारे आर्थिक नुकसान कमी होते. आयुर्मान वाढल्यामुळे मानवी विकास निर्देशांक सुधारतो.

८.३ SDG-4 : गुणवत्तापूर्ण शिक्षण

शिक्षण हा आर्थिक विकासाचा पाया आहे. शिक्षित व कुशल मनुष्यबळामुळे उद्योग, सेवा आणि तंत्रज्ञान क्षेत्राचा विकास होतो. आर्थिक फायदे म्हणजे बेरोजगारी कमी होते. कौशल्याधारित रोजगार वाढतो. नवोपक्रम (Innovation) वाढतो. उद्योजकता विकसित होते.

प्रतिव्यक्ती उत्पन्नात वाढ होते.

८.४ SDG-8 : सभ्य रोजगार व आर्थिक वाढ

रोजगार हा मानव विकासाचा प्रमुख आधार आहे. रोजगारामुळे व्यक्तीचे उत्पन्न, जीवनमान आणि सामाजिक सुरक्षा सुधारते. भारतातील उपक्रम Skill India Mission, Make in India, Startup India, प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम आहेत. आर्थिक परिणामात

GDP मध्ये वाढ, कर महसुलात वाढ, गरिबी कमी व सामाजिक स्थैर्य निर्माण होते.

तक्ता ३ : SDGs आणि आर्थिक परिणाम

SDG	आर्थिक परिणाम	मानव विकासावरील परिणाम
SDG-1	गरिबी कमी	जीवनमान सुधारणा
SDG-3	आरोग्य खर्च कमी	आयुर्मान वाढ
SDG-4	कौशल्य वाढ	रोजगार वाढ
SDG-8	उत्पादन वाढ	उत्पन्न वाढ
SDG-10	विषमता कमी	सामाजिक समावेशन
SDG-13	पर्यावरण संरक्षण	शाश्वत विकास

९. भारतातील मानव विकासाची स्थिती

भारताने गेल्या दशकात अनेक सामाजिक आणि आर्थिक निर्देशकांमध्ये सुधारणा केली आहे. त्यातील प्रमुख सुधारणा म्हणजे शालेय शिक्षणातील प्रवेशात वाढ, मातामृत्यू व बालमृत्यू दरात घट, स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता वाढ, डिजिटल सेवांचा विस्तार, आर्थिक समावेशनात वाढ, तथापि, काही गंभीर आव्हाने अजूनही कायम आहेत. प्रमुख आव्हाने युवक बेरोजगारी, ग्रामीण-शहरी विषमता, महिलांचा कमी आर्थिक सहभाग, कुपोषण व हवामान बदलाचा शेतीवर परिणाम हे आहेत.

तक्ता ४ : भारतातील मानव विकासाचे SWOT विश्लेषण

Strengths (सामर्थ्य)

मोठी युवा लोकसंख्या

डिजिटल प्रगती

सेवा क्षेत्राची वाढ

Opportunities (संधी)

हरित अर्थव्यवस्था

कृत्रिम बुद्धिमत्ता

कौशल्य विकास

Weaknesses (मर्यादा)

बेरोजगारी

ग्रामीण विषमता

कुपोषण

Threats (धोके)

हवामान बदल

आर्थिक विषमता

नैसर्गिक आपत्ती

१०. चिकित्सक विश्लेषण

मानव विकास आणि आर्थिक विकास हे एकमेकांना पूरक आहेत. ज्या देशांमध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक संरक्षणावर अधिक गुंतवणूक करण्यात आली आहे, त्या देशांमध्ये HDI उच्च आढळतो. नॉर्वे, स्वित्झर्लंड, आइसलँड यांसारख्या देशांनी सामाजिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीद्वारे उच्च मानव विकास साधला आहे.

भारतामध्येही गेल्या काही वर्षांत SDGs च्या अंमलबजावणीमुळे प्रगती झाली आहे. तरीही राज्यांमधील आणि जिल्ह्यांमधील विकासातील असमतोल कमी करणे आवश्यक आहे. विशेषतः विदर्भ, मराठवाडा आणि आदिवासी भागांमध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार क्षेत्रात अधिक सार्वजनिक गुंतवणूक करण्याची गरज आहे.

प्रमुख निष्कर्ष

1. SDGs चा मानव विकासावर सकारात्मक परिणाम दिसून येतो.
2. आरोग्य व शिक्षणावरील खर्च वाढल्यास दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला गती मिळते.
3. आर्थिक वाढ सर्वसमावेशक नसल्यास मानव विकासात अपेक्षित सुधारणा होत नाही.
4. पर्यावरणीय शाश्वतता आणि मानव विकास यांचा परस्परसंबंध अधिक दृढ होत आहे.

११. भारत व निवडक देशांचा तुलनात्मक अभ्यास

मानव विकास निर्देशांक (HDI) आणि शाश्वत विकास ध्येय (SDGs) हे एखाद्या देशाच्या विकासाचे महत्वाचे निर्देशक आहेत. उच्च HDI असलेल्या देशांमध्ये आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा, पर्यावरण संरक्षण आणि प्रभावी प्रशासन यावर सातत्याने गुंतवणूक करण्यात आलेली दिसून येते. भारताने गेल्या दशकात लक्षणीय प्रगती केली असली तरी विकसित देशांच्या तुलनेत अजूनही काही क्षेत्रांमध्ये सुधारणा आवश्यक आहे.

तक्ता ५ : भारत व निवडक देशांची तुलनात्मक स्थिती

देश	मानव विकासाची स्थिती	SDGs अंमलबजावणी	प्रमुख वैशिष्ट्ये
नॉर्वे	अतिउच्च	उत्कृष्ट	सार्वत्रिक आरोग्य, दर्जेदार शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा
स्वित्झर्लंड	अतिउच्च	उत्कृष्ट	उच्च उत्पादकता व पर्यावरण संरक्षण

जर्मनी	अतिउच्च	उत्कृष्ट	कौशल्याधारित अर्थव्यवस्था
श्रीलंका	उच्च	चांगली	आरोग्य व शिक्षण क्षेत्रात प्रगती
चीन	उच्च	चांगली	औद्योगिकीकरण व गरिबी कमी
भारत	मध्यम ते उच्च प्रगती	प्रगतीशील	मोठी लोकसंख्या, प्रादेशिक विषमता

१२. भारतातील SDGs अंमलबजावणीचे आर्थिक मूल्यांकन

भारत सरकारने SDGs साध्य करण्यासाठी विविध योजना सुरू केल्या आहेत.

योजना	संबंधित SDG	मानव विकासावर परिणाम
आयुष्मान भारत	SDG-3	आरोग्य सेवांमध्ये सुधारणा
राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020	SDG-4	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण
जल जीवन मिशन	SDG-6	सुरक्षित पिण्याचे पाणी
स्वच्छ भारत अभियान	SDG-6	स्वच्छता व आरोग्य
स्किल इंडिया	SDG-8	रोजगार क्षमता वाढ
डिजिटल इंडिया	SDG-9	डिजिटल समावेशन
पोषण अभियान	SDG-2	कुपोषणात घट

१३. संशोधनातील प्रमुख निष्कर्ष

अभ्यासातून पुढील निष्कर्ष समोर आले.

1. SDGs ची प्रभावी अंमलबजावणी मानव विकास निर्देशांकात सुधारणा घडवून आणते.
2. शिक्षण आणि आरोग्यावरील सार्वजनिक गुंतवणूक ही मानव विकासाची सर्वात प्रभावी साधने आहेत.
3. दारिद्र्य कमी झाल्यास शिक्षण, पोषण आणि रोजगाराच्या संधी वाढतात.
4. पर्यावरणीय शाश्वतता नसल्यास दीर्घकालीन आर्थिक विकासावर विपरीत परिणाम होतो.
5. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे सेवा वितरण आणि आर्थिक समावेशन अधिक प्रभावी झाले आहे.
6. भारतामध्ये राज्यनिहाय मानव विकासात मोठी तफावत आढळते.

7. महिलांचा आर्थिक सहभाग वाढविल्यास मानव विकासात अधिक वेगाने सुधारणा होऊ शकते.

१४. धोरणात्मक सूचना

१४.१ शिक्षण

शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च वाढविणे. डिजिटल शिक्षण ग्रामीण भागात उपलब्ध करणे. कौशल्य विकासावर अधिक भर देणे.

१४.२ आरोग्य

प्राथमिक आरोग्य सेवा मजबूत करणे. मातृ व बाल आरोग्य कार्यक्रमांचा विस्तार., ग्रामीण आरोग्य सुविधांमध्ये गुंतवणूक वाढविणे.

१४.३ रोजगार

हरित उद्योगांना प्रोत्साहन देणे. ग्रामीण उद्योग विकास व महिला उद्योजकतेला आर्थिक सहाय्य देणे.

१४.४ पर्यावरण

नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर वाढविणे., जलसंधारण आणि वृक्षारोपण व प्रदूषण नियंत्रणासाठी कठोर उपाययोजना करणे.

१४.५ प्रशासन

जिल्हास्तरावर SDGs चे नियमित मूल्यमापन करणे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सहभाग वाढविणे. परिणामाधारित नियोजन (Outcome-based Planning) स्वीकारणे.

१५. निष्कर्ष

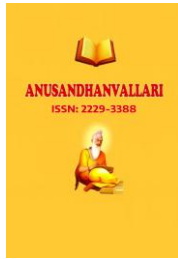
मानव विकास आणि शाश्वत विकास ध्येये यांच्यात घनिष्ठ संबंध आहे. आर्थिक वाढ ही विकासासाठी आवश्यक असली तरी ती सर्वसमावेशक, न्याय्य आणि पर्यावरणपूरक असणे तितकेच महत्वाचे आहे. SDGs मुळे शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा आणि पर्यावरण संरक्षण या क्षेत्रांत सकारात्मक बदल घडून येतात. त्यामुळे मानव विकास निर्देशांकात सुधारणा होते आणि समाजाच्या सर्व स्तरांपर्यंत विकासाचे लाभ पोहोचतात.

भारताने SDGs च्या दिशेने महत्त्वपूर्ण प्रगती केली असली तरी प्रादेशिक असमानता, बेरोजगारी, हवामान बदल, महिलांचा कमी आर्थिक सहभाग आणि ग्रामीण विकासातील तफावत यांसारखी आव्हाने अद्याप कायम आहेत. या समस्यांवर प्रभावी धोरणे राबवून मानवकेंद्रित, समावेशक आणि शाश्वत आर्थिक विकास साध्य करणे ही काळाची गरज आहे.

या संशोधनाच्या आधारे असे स्पष्ट होते की मानव विकासात गुंतवणूक ही खर्च नसून दीर्घकालीन आर्थिक प्रगतीची सर्वात मोठी गुंतवणूक आहे. त्यामुळे SDGs ची प्रभावी अंमलबजावणी ही केवळ आंतरराष्ट्रीय बांधिलकी नसून भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ

- [1] Anand, S., & Sen, A. (1994). Human Development Index: Methodology and Measurement. UNDP.
- [2] Drèze, J., & Sen, A. (2013). An Uncertain Glory: India and Its Contradictions. Princeton University Press.
- [3] Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education.
- [4] NITI Aayog. (2024). SDG India Index 2023–24. Government of India.
- [5] NITI Aayog. (2023). National Multidimensional Poverty Index: A Progress Review 2023. Government of India.
- [6] OECD. (2023). Measuring Distance to the SDG Targets.
- [7] Sachs, J. D., Lafortune, G., Fuller, G., & Drumm, E. (2024). Sustainable Development Report 2024. Sustainable Development Solutions Network.

-
- [8] Sen, A. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
 - [9] Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J. P. (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress.
 - [10] United Nations. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations.
 - [11] United Nations Development Programme. (2025). Human Development Report 2025. UNDP.
 - [12] World Bank. (2024). World Development Indicators. World Bank.
 - [13] World Health Organization. (2024). World Health Statistics 2024. WHO.